

Р. Бижер¹ , Н. Абдуллаев^{2*}

¹Сакария университеті, Түркия, Сакария қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: nurzhan_kydyrali1985@mail.ru

ЖАРАТЫЛЫСТАҒЫ ХИКМЕТТІҢ МӘНІ. МАТУРИДИ ТАНЫМЫ АЯСЫНДА

Мақалада «хикмет» сөзінің мағынасы (араб тіліндегі «х-к-м» түбірінен шығатын етістік ретінде) діни, философиялық және лингвистикалық тұрғыда терең әрі жан-жақты талқыланады. Имам Матуридидің көзқарасы бойынша хикмет бұл шындық жолындағы дұрыс пен бұрысты ажырата білу (фиqh) қабілеті. Осылайша, бұл дүниеде де, ақыретте де көптеген артықшылықтарға себеп болады. Хақим болса, бәрін өз орнына қоюшы, өлшемінде қателік жібермейтін, ғалым, бәрін білетін, табиғатты зерделеуші, әр нәрсенің дауасын білетін, бәрінің билеушісі және «Ахкамун Хақимин» болған Алла Тағала. Белгілі бір игі мақсатпен жаратылған ғаламдағы барлық болмыстың кейбір тіршілік иелері зиянды болып көрінуі үлкен ғаламдағы көптеген болмыстың хикмет/даналық ұғымымен бағаланбайтындай ұзақтықта және өлшемде көрінуі деп санауға болады. Осы хикметтерді түсініп, ашуда әуелгі қайнаркөз – Құранды оқып түсінуінде, Матуридидің әрекет ету форматы әлемдегі барлық нәрсенің адамзатқа пайдасы бар екенін көрсетеді. Дегенмен, кейбір болмыстарға адам қызығушылығының болмауына байланысты ғасырлар бойы маңызы білінбеуі мүмкін, тек ғасырлар өткен соң сол жаратылыс хикметі ашылып жатады. Себебі адам білімі уақыт және жер өлшемімен шектелген. Матуриди пікірінше, әлемде бар болған және адаммен байланысы жоқ деп саналған болмыстар, кейбір тұстарда бәрібір адамның пайдасына қарай бейімделгенін көрсетеді және әлемде еш нәрсе түсініксіз, әрі мәнсіз, мағынасыз емес деп саналады. Осы тұрғыда, зерттеулер негізінде қол жеткізілген Матуридидің дүниедегі негативтер мен әлемдегі түсініксіз болмыстар жайындағы түсіндірмелері ұсынылды.

Түйін сөздер: хикмет, Матуриди, жаратылыс, жамандық, жақсылық.

R. Bicer¹, N. Abdullayev^{2*}

¹Sakarya University, Turkey, Sakarya

²Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: nurzhan_kydyrali1985@mail.ru

What is the wisdom in creation? The sample of Maturidi

In this article, authors give a religious, philosophical and linguistic interpretation of Hikmah (is an infinitive consequent from the Arabic root "h-k-m", with a deep and valuable knowledge, wisdom, and unseen cause) deeply and comprehensively. Hikmah means "to make a fair judgment, to know, to understand, to avoid, to prevent persecution" and is a feature that prevents and hinders people from cruelty and death. According to Imam Maturidi, Hikmah is the ability to distinguish (fiqh) between right and incorrect, truth and falsehood. Therefore, it is the reason to attain many good both in the world and in the hereafter. Maturidi also defines Hakim as the Judge – God, who puts everything in its proper place, who does not make any mistakes in His precautions, who is the Scholar, the Lord, who knows everything, who knows nature, who is a Doctor, who rules everything and is "the Ahkamul-Hakimin". Accordingly, Allah created all the creatures in the universe for a specific purpose. However, some creatures appear harmful, and many beings in the vast universe are at a distance and quality that cannot be evaluated with the understanding of wisdom. Because human knowledge is limited by time and space. Creations that exist in the world which considered unrelated to humans, show that in some respects they are still adapted to the benefit of humans, by Maturidi, and nothing in the world is considered incomprehensible, meaningless. In this paper, we examined Maturidi's evaluations on the negativities in the world and the meaninglessness in the universe. And based on our research, achieved interpretations on the related topic are presented.

Key words: wisdom, Mātūrīdī, creation, evil, good.

Р. Биджер¹, Н. Абдуллаев^{2*}

¹Университет Сакарія, Турция, г. Сакарія

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: nurzhan_kydyrali1985@mail.ru

Суть хикмета в творении. В рамках познания Матуриди

В статье рассматривается значение слова «хикмет» (как глагола от арабского корня «х-к-м») с религиозно-философской и лингвистической точек зрения. С точки зрения имама Матуриды, хикмет – это способность различать правильное и неправильное на истинном пути (делать Фикх). Таким образом, это дает много преимуществ как в этом мире, так и в другом мире. Хаким – это Всевышний, который поставил все на свои места, не ошибающийся в измерении, ученый, знающий все, изучающий природу, знающий рецепт всего, правитель всего и «Ахкамун Хакимин». Следовательно, Аллах создал все существа во Вселенной с определенной целью. Но поскольку некоторые существа кажутся вредными, и многие существа в большой Вселенной могут рассматриваться как длительные и размерные, то не могут быть оценены понятием хикмета/мудрости. Что касается Корана, которое централизовано для человека, то формат действия Матуриды показывает, что все в мире приносит пользу человечеству. Однако некоторые существа могут не проявляться в те вековые периоды из-за отсутствия человеческого интереса, а выявляться в последующие века. По словам Матуриды, существа, которые существовали в мире и считались не связанными с человеком, каким-то образом все-таки приспособились к человеческим благам. Таким образом, по мнению Матуриды, ничто в мире не является непонятным и бессмысленным. В этом контексте в данной статье были рассмотрены объяснения Матуриды о мировых негативах и необъяснимых реалиях в мире. Авторами исследования представлены достигнутые интерпретации по соответствующей теме.

Ключевые слова: хикмет, Матуриды, бытие, зло, добро.

Кіріспе

Исламдағы сенім тұрғысындағы мектептердің негізгі назар аударатыны, Құдай мен оның қасиеттері турасындағы Құдай мен әлем байланысы болуда. Бұл тұрғыда Әһли сүннет кәләмының екі тірегінің бірі болған Имам Матуридидің құрған жүйесі келуде (Topaloglu, 2014: 21). Бұнымен кәләм ілімі, Алланың заты, сипаттары мен есімдері, періштелерді, пайғамбар, әулие және имамдар мен Аллаға мойынсұнған немесе мойынсұнбаған және бұлардан басқалардың дүниелік және ақыреттік жағдайларын зерттейтін ғылым саласы. Осы тақырыптарда ортақтасатын метафизика/теологиядан өзгешелігі кәләм ғылымының бұл тақырыптардың барлығына діни/исламдық бір методикамен жақындауында (Semerkandi, 2017: 33). Бұл бағытта кәләмнің анықтамасы Алланың затынан, сипаттарынан, болмыстың жағдайын ислам заңдылықтары аясында қарастыратын ғылым саласы деп берілген.

Бұл анықтамаға қарай кәләм ғылымының тақырыбы Алланың заты және оған мұқтаж болған жаратылысы. Бұл жерде жаратушы және жаратылған ретінде қос бөлім шығуда. Демек болмыс екі өлшемде келуде. Мұнымен ақылдың пайымдаған нәрселері сыртқы әлемдегі болмыстарға сай келіп немесе бар болуында басқаға

мұқтаж емес уәжіп не болмаса болуы мүмкін емес секілді мүмтәни, не болмаса бар болуында басқаға тәуелді болған мүмкінді білдіруде. Уәжіп болмыс, жоқ болуы еш ойға келмейтін және бар болуға міндетті. Ал, мүмтәни болса, бір-біріне қарама-қайшы екі нәрсенің бір уақытта бар болуы. Бар болуында да ақылдың пайымдау шеңберінің ішінде болмауын түсіндіреді. Егер бұл екі қарама-қайшының біреуі жүзеге асар болса, ол кезде бұл жағдайды мүмкін болмыс деп атайды. Жерде және көкте болған әрбір нәрсе және әрбір жағдай мүмкін болмыс статусында болады.

Алланың сипаттары тақырыбын алғашқы бөліп қараған ғалымдардың қатарында Әбу Ханифа келуде. Оның көзқарасы бойынша Ұлық болған Алла саны жағынан емес, ортағы/серігі болмауы тұрғысынан бір болуы. Ол тумаған және туылмаған. Оған ешбір нәрсе тең емес. Ол жаратылғандардың ешбіріне ұқсамайды. Есімдері, заты және фийли сипаттарымен әрдайым бар болған және бар болады. Алланың зати сипаттары: хаят, құдырет, ілім, кәләм, сәми', басар және ирадә. Фийли сипаттары: тахлиқ (жарату), тәрзиқ (рызық беру), иншә (жасау), ибдә' (мысалсыз немесе жоқтан жарату), сун' (көркем жарату) және басқа да фийли сипаттары (Ebu Hanife, 1981: 66).

Алланың сипаттары вужуд, хаят, құдірет секілді хақиқи/нағыз шынайы немесе вужуб,

қыдәм және халқ сияқты салыстырмалы қарастырылады. Болмаса мустағни (басқаға мұқтаж емес) болу және белгілі бір жерді иемденбегені секілді жоққа бағытталғаны көрінуде және де бұны адами деп атайды. Осы бағытта кәләм ғұламалары Алланың сипаттарын үш категорияға бөліп қарастырады. Бұлар сәлби/тәнзиһи, субути, хабари мен фийли. Алладан абстрактпенен сипаттар мағынасындағы сәлби/тәнзиһи сипаттардың негізінде Алланың қандай да бір нәрсе болмағаны жатыр. Бұл жерде белгілі бір шектеу қойылмайды. Бірақ кәләм ғұламалары бұларды мәнді-мағыналы түрде вужуд, қыдәм, бәқа, уахданият, мухәләфәтун лил-хауадис, қиям би нәфсиһи түрінде мазмұндаған. Бұл жерде Құдай сәлби әдісімен көрсетілуде. Сонымен қоса, Аллаға берілген қыдәм/қадим сипаты, әуелгі бастауының болмауын білдіреді. Ғани/мустағни/мухәләфәтун лил-хауадис те мұқтаждықтың болмауы мағынасына келуде.

Кәләмның негізгі мектептерінің бірі Муғтазилә ғұламалары да сипаттарды өздерінің қабылдауы мен қағидаларына сәйкес жіктеді. Олардың пікірінше, иләһи сипаттар зати және фийли болып екіге бөлінеді. Зати сипаттар зати сәлби, қадим-хадис, сифати хилия-иштиқак орнына жүретін сипаттар ретінде бөліп қарастырған (Kadi Abdülcebbar, 1965: 151).

Фийли сипаттар Алланың затынан бөлек болмыстармен байланысын білдіреді. Сондықтан, Алланың бұл сипаттармен өлшенуі немесе өлшенбеуінде ешқандай қиындық туындамауы қажет, яғни джәйз саналуда. Осы тұрғыда фийли сипаттамалар, затына қатысты сипаттардан емес. Фийли сипаттардың барлығы Алланың құдірет, ирадә және тәкуинімен пайда болады. Әшғарилердің көзқарасындағы құдірет сипатымен, Матуридилердің көзқарасындағы тәкуин сипаты осы аталғандардың қайнар көзі болып табылады. Турасын айтқанда, Матуридилердегі тәкуин сипатын, Әшғарилер фийли сипаттардың ішінде қарастырады (İzmirli, 1981: 279).

Алла-әлем қарым-қатынасы немесе Құдай-пенденің байланысы Алланың фийли сипаттары аясында бағаланады. Іс-әрекеттерге бағытталған фийли сипаттар жарату, рызык беру, азаптау, сый беріп марапаттау, өсіру және жетілдіру секілді Аллаға қолданылатын фийлидер/әрекеттер болуда. Осыған сәйкес әлем және ондағы барлық түзілімдер Алланың фийли сипаттарына сәйкес жүреді. Әһли сүннет кәләмының екі жетекшісі Матуриди мен Әшғари, әлемнің жоқтан жаратылғанына бірдей келіседі,

алайда, оның фийли сипаттары турасында көзқарастары бірдей емес. Имам Ғазали, Әһли Сүннет көшбасшыларының арасындағы фийли сипат тақырыбындағы пікір таластарына, бұл мағынасымен мазмұны жағынан емес, сөздегі айырмашылық деп баға береді (Gazzali, 2018: 41).

Жаратылыста жаратушы және жаратылған екі болмыс бар. Мұндағы негізгі қатынас іс-әрекет/фийл жарату түрінде көрінеді. Белсенді және пассив пайда болған бұл қатынаста, абсолюттік болмыстың мүмкін болмысқа араласуы болып табылады. Осыған сәйкес Алла белсенді фа'йл, жаратылыс болса пассив мәф'ул болмақ. Бұл байланысты кәләм ғылымында тәкуин атымен қарастырады. Тәкуин бір фийл болып, жарату, бар ету, ижәд, ихдәс секілді жоқ болғанды, жоқтан болмыс кеңістігіне шығарушы деп түсіндіреді (Teftazani, 1999: 174).

Әлемнің әр сәтінде функционалды болып және осы бағытта шегі анықтала алмайтын фийли сипаттардың негізгі бағыттары келесідей: Халқ – жарату, бар ету, қалыптастыру. Иншә – тәртіпке/ретке қою, құрастыру. Ибдә – жоқтан жарату, жоқтан болмысқа шығару. Иһдә және Идләл – тура жолға түсіру, адасуда қалдыру. Ирәсәл және Инзәл – пайғамбар жіберу және кітап түсіру. Тән'им және тә'зиб – рызык беруші, нығмет беру және жазалау, азаптау. Ихя – тірілту, өмір беру. Имәтә – өлтіру. Ба'с және Хашр – тірілту, есеп-қисап үшін бір жерге жинау. Адл – әділетті болу, әділетті қарым-қатынас жасау (Beyazizade, 1996: 93).

Әлемде болып өткен, болып жатқан және алда болатынның барлығы Алланың іс-әрекетіне бағыттанып, есімдері және сипаттарымен жүзеге асырылады. Бұған адамдардың қарым-қатынасы, мінез-құлқы, іс-әрекеті және мидың қызметі де кіреді. Демек, мұнда Алла-ғалам, Алла-адам қарым-қатынасына бағытталған тәсілдерді қажет етеді.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Жаратылыс бойынша зерттелінген тақырыптар аз емес. Бұл мақаланың тақырыбы да осы жаратылыстағы хикметтің өлшемін айқындау. Жаратылыстың сыры неде? Бұны жаратудың маңыздылығы, ғаламдағы болмыстардың орны, жақсылық пен жамандықтың критерийлері қандай? – секілді сұрақтар аясында бұл тақырып зерделенді. Бұл тақырыпты кәләм ғылымдары сағасында қарастырып, Құдайға берілген сипат-

тардың Матуриди танымы аясында түсіндірілуі көзделген. Осылайша жаратылыстағы хикметтің мәні, маңызы, мақсаты баяндалады.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Жаратылыстағы хикметтің мәнін Матуриди танымы аясында қарастырылды. Сүннит мектептерінің көшбасшылары Әшғари мен Матуридинің Аллаға берілген сипаттарды Әһли сүннет шеңберінде түсіндірулері және екі мектепті бір-бірімен салыстырмалы түрде зерттелінді. Сонымен қоса, бұл тақырып аясында сопылықтың да пікірлері талқыланды.

Негізгі бөлім

Әлем мен адамның жаратылысындағы негізгі фактор: Құдайдың хикмет мазмұнды сипаттары мен есімдері

Алла Тағала Құранның көптеген аяттарында ғаламның жаратылысына баса назар аудартып, адам мен оның іс-әрекеттерін де өзінің жаратқанын білдіруде. Бұл болмыста бір-бірінен тәуелсіз қарастырыла алмайтын үш қасиет бар. Олар: құдірет, тәкуин және ирадә. Себебі жарату, бұл үш сипаттың процесі болуда. Бұл жерде негізгі фактор болып табылатын тәкуин сипаты – ілім, құдірет және ирадә сипаттарынан бөлек сипат болғанымен, оны дербес қарастыру да ақылға келмейді. Шын мәнінде, білім объектісі болып табылатын болмыс, білімнен бөлек тұруымен бірге, білімнің мәні деп саналады. Сондай-ақ, бар болған бір объектіні болмысқа енгізу, тек иләһи/Құдайлық қалаумен мүмкін болуда. Өйткені Алла оның бар болуын ұнамды көрді. Бұл ұнамды көру болса, бір қалаудың/ирадәнің көрінісі. Бұлардың барлығы фийли сипаттардың көрінісі болуда. Нәтижесінде пайда болған бір болмысты ортаға шығарған сипаттардың мәні мен қайнар көзі тәкуин сипаты болуда. Бұл Матуридилердің түсіндірмесі.

Бұл тақырыпқа қатысты бір аяттағы «Бір істің болуын қаласа, тек қана оған «бол» дейді, сонда ол, бола қалады» (Әли Имран, 3/47) түрінде келеді. Бұл аятта құдірет, ирадә, тәкуин бәрі бір жерде қолданылып тұр. Артынша да жарату процесі жүзеге асуда. Әһли Сүннет кәләм мектептерінен болып табылатын Матуридилер мен Әшғарилердің бұл тақырып аясындағы көзқарастары болса, Матуридилердің Аллаға қосқан тәкуин сипатының мағынасын, Әшғарилер құдірет сипатының та'аллуқы деп

бағалайды. Матуридилер де бұл құдірет сипатының тек қана бір та'аллуқы болғандығын және мұның да эзәли болып шығатындығын айтып, осы тұрғыда тіршілік иесінің жаратылуы құдірет сипатының негізінде емес, тәкуин сипаты негізінде болатындығын алдыға тартады.

Алла Тағала әлем және адамның жаратылысында ақылын қолданушы адамдарға ескертуде. Мысалы: «Олар әр түрлі мұғжизаны көрсе де сенбейді» (Ән'ам 6/25) аяты тақырыпты аша түспек. Тағы бір жағынан екпінмен былай делінеді: «Егер олар барлық белгілерді көрсе де оған сенбейді. Сондай-ақ олар тура жолды көре, оны жол етіп ұстамайды. Ал, егер қисық жолды көрсе, оны жол қып алады» (А'раф 7/46) түрінде келеді. Олардың сенбеулерінің негізгі себебі болса, ақыл ойларын пайдаланбауында. Бұл жағы Құран Кәрімде келесідей көрсетіледі: «Алла түсінулерің үшін сендерге аяттарын осылайша баяндайды (Бақара 2/242). Құран ақыл-ойды қолдануға кеңес бере отырып, ақылды қолданатындарын мәлімдеушілерге, нақты ақылды қолдану нығметінен құр қалғандарын былайша көрсетеді: «Оларға: Адамдар иман келтіргендей иман келтіріңдер – делінсе, олар: Ақылсыздар секілді иман келтірейік пе? – дер. Байқандар! Шын мәнінде олардың өздері ақылсыздар. Бірақ олар білмейді (Бақара 2/13).

Құран аяттарына сәйкес, әлем мен адамның жаратылуын тек ақыл арқылы ғана түсінуге болатындығы көрінеді. Осы себепті Құран иманда тақлидті қабылдамаған, әрі бірбеткейлі фанатизмді және әдепсіз дәрекілікті жоққа шығарады. Мысалы: «Оларға Алланың түсіргеніне (Құранға) бой ұсыныңдар» – делінсе, «Жоқ, үстінде ата-бабаларымызды тапқан жолға ілесеміз» – деді. «Егер ата-бабалары еш нәрсені түсінбеген әрі тура жолда болмаған болса да ма?» (Бақара 2/170) аяты бұл тезисті түсіндіре түсуде.

Ғаламның бар болудағы мақсаты туралы ой жүгірткен ислам ойшылдары, әлемнің жұмыс жасау тәсілін ескере отырып, бар болған ахуалы жөнінде көзқарастарын қалыптастырады. Бұл бағытта әлемдегі кемелділікке назар аударады. Демек, жаратылыстағы хикметтік/даналықтық қалыптасуға бағытталады деген сөз. Құранда атап өтілген «Ол жеті аспанды қабат-қабат жаратқан. Рахманның жаратуында еш мүлтік көре алмайсың. Қайта көз сал. Ешбір ақау көре аласың ба? Тағы көзіңді екі қайтарып қара. Көзің саған шаршап, талған түрде айналады» (Мүлк 67/3-4) аяты әлемнің кемелділігін меңзейді. Мұнымен бірге жаратылған әлемде адам және

айналасындағы кейбір кемелсіз деп саналатын және сол сияқты қабылданатын құбылыстар көрінуде. Осылайша, жаратылған ғаламдағы кейбір жамандықтар жаратылыс негізінде әрдайым жақсылықтың болуы түрінде жақындау тәсілдеріне қарсы келіп, зиянын тигізуде. Бұл көтерілген жамандық турасындағы тақырыпқа жауап беріп, оны жабу үшін, аталып өтілетін жамандықтардың түп негізі бір жақсылық деген секілді қорғау тезисі жүргізіледі. Мұндағы негізгі тәсіл нақтылық пен мінсіздіктің арасындағы үндестік немесе үйлесімсіздік, бірлестік не болмаса алшақтық жатыр. Бұл алшақтау, жаратушы мен пенденің арасындағы қатынастың шешілуімен байланысты болмақ. Осы жерде баса тоқталатын мәселе, Алланың абсолютті жақсы болуы. Абсолютті жақсыдан, жақсы пайда болады. Себебі Алла өзін Рахим, Кәрім, Латиф, Рахман секілді есімдермен атауда. Алланың азаптауға бағытталған есімдері өте аз. Алайда, бүкіл адамзатты қамтитын мейірімділік пен сүйіспеншілік мазмұнында келетін аяттары көптеп келеді (Araguş, 2005: 41-62). Бұл есімдердің тәжалли немесе қызметіне сәйкес Алла мен пенденің арасындағы қарым-қатынасты қарау керек. Дүниедегі жамандықтарды жаман деп бағалау критерийлері қандай? Неге сай жаман? Жамандық ұғымы немен салыстырылады? Осы және осыған ұқсас сұрақтарға жауап беріп, Алланы есім және сипаттарымен тануды қажет етеді. Тек осы жолмен жамандық мәселесіне дұрыс көзқарас алуға болады.

Имам Матуридидің айтуынша, жақсы мен жаман бір жәуһардан – дейді (Mâtürîdî, 2001: 101). Осыған сәйкес жақсылық пен жамандық бір құбылыста болуда. Жақындау тәсіліне қарай кейбіреулерге жақсы нәрсе, басқаға жаман болуы мүмкін. Тағы да сол сияқты, осы адамға бір кездері жақсы бола тұрып, басқа кезде жаман болуы мүмкін. Осы тұрғыда Матуридидің жақындау тәсілі мағыналы болуда.

Имам Матуридидің айтуынша, жақсылық пен жамандық релятивті келеді дейді. Оның пікірінше, жақсы мен жаман ұғымдары құбылмалы. Сол себепті абсолютті мағынада жақсы нәрсе немесе абсолютті жаман нәрсе жоқ болуда (Mâtürîdî, 2001: 88). Әрбір жақсылық өз ішінде жамандықты қамтуы мүмкін. Әрбір жамандықтың да жақсылық тұсы болуы мүмкін. Бұл жағдай уақытқа, жерге, адамға, қоршаған ортаға және кезеңге қарай өзгеруі мүмкін. Мысалға, пайдалы және бойында емдік қасиеті бар бір затты қолдану мөлшерін асырып жіберер болса,

зиянды затқа айналады. Осыған байланысты Матуриди, абсолютті жақсы немесе абсолютті жаман жоқ – дейді. Оның пікірі бойынша жамандықпен сипатталған нәрсе басқа жолмен жақсы болуы мүмкін. Сондай-ақ, бір адамға жаман болған да, басқасы үшін жақсы болуы мүмкін. Бір нәрсенің бойында қандай қасиеттер болса да, оларға сүйене отырып, барлық жағынан жақсы немесе жаман деп айтылмайды. Фийл немесе объект қандайда бір нәрсемен сипатталса, бұл жағдай сипатталғанға қарай болуда. Себебі фа'ил өзгерген кезде барлық сипаттары өзгеріп, басқа мағына мен өлшемге ие болуы мүмкін.

Ақылдың, өз шеңберіндегі функциясында жақсылықты жамандықтан нақты ажырата алады деген Матуриди, адамның осы ажырату ерекшелігіне ие болып жаратылғанын айтуда. Өйткені адамға ақыл берілген. Адамдар ақыл-ойды басқару қабілетіне ие. Ақыл-ойды қолдану арқылы, айырмашылықтардың айқындығы соншалықты, ақылдың ұнамсыз деп тапқаны үнемі жаман болу қасиетіне ие. Ақыл бұл ұнамсыз нәрсе туралы ойланып, оның ерекшеліктерін және ол жайында зерттеу жүргізген сайын, аталған объектінің ұнамсыз тұсы айқындала түспек. Сондықтан да, егер ақыл бір нәрсені ұнамсыз және жаман деп санаса, ол объект шын мәнінде жаман деп саналады (Mâtürîdî, 2001: 299). Себебі ақылдың қателік жасау немесе қатені дұрыс қабылдау мүмкіндігі жоқ. Бірақ мұндағы ақыл – дұрыс/сау ақыл. Ақылдың таңдауы мен анықтауында қателік болмайды және жаманды жақсы деп санамайды. Алайда, мұндағы мәселе әр адамның бойындағы ақылдың, функционалдылығымен байланысты. Матуридидің пікірінше адамдар, ақылмен жақсыны дәріптей оған бет бұрып, жаманды сынау арқылы одан аулақ болу қабілетіне ие (Mâtürîdî, 2001: 301). Бұл адам табиғатындағы ерекшелік. Бұл мәндегі бағдар, нәпсі мен қалаудың араласуы және бағыттауымен түрлі жерлерге жетелейді. Егер нәпсі немесе қалаудың араласуы болмаса, ақыл дұрыс саналы болып, иелеріне жақсыны жаманнан, пайдалыны зияннан, әдеміні ұсқынсыздан бөлу қабілетіне мүмкіндік береді. Мұндағы адамның ерікті бағыты мен таңдауы белсенді фа'ил болуда. Адам еркінің таңдау мен ажырата білу құрылымына ие деуші Матуриди, ақылдың жақсысы мен жаманды таңдауы, қарама-қайшылықтарды бір-бірінен ажыратуы арқылы пайда болады. Егер де (бір мәселе) ақыл-ой қабілеттілігінен жоғары және функционалдылық шеңберінен тыс болса, ақыл-

ой қарама-қайшылыққа/қақтығысқа тап болуы мүмкін. Оның айтуынша, осы кезде пайғамбарлық тақырыбы ашылады (Mâtürîdî, 2001: 274). Себебі пайғамбарлар ақылдың шеңберінен тыс өлшемдерде адамдарға жол көрсетіп, бағыттаушы сипатқа ие. Негізінде пайғамбарлар сезімнен тыс ғалам жайында сөз қозғайды. Бұл өлшем, бес сезімнен басқа, ақыл түйсігінен асып түсетін саланы шығаруда. Пайғамбарлар әлемнің және барлық жаратылыстардың жаратушысы Алладан білім алуда. Осылайша уахи, ақылдан тыс барлық жағдайларда, мәліметтердің және ақпараттардың жалғыз көзі саналмақ.

Уахи адамға белгілі міндеттер мен жауапкершіліктер жүктейді. Бұл ғайб деп аталатын сезімдерден тыс ғаламға тиесілі. Осылайша Құран, мүминдердің ерекшеліктерін сипаттай отырып, «Сондай олар көмеске/ғайбқа иман келтіреді, намазды толық орындайды, өздеріне берілген несібемізден (Алла жолында) пайдаландырады. Олар саған түсірілгенге сенеді және ақыретке анық нананды (Бақара 2/3-4) секілді келтіреді. Ақыл, Алланың бұйрықтары мен тыйымдарын белгілі бір деңгейде түсіне алады. Алайда, метафизикалық ғаламды және ақылдан тыс өлшемдерде пайғамбарлық пен уахи білім көзі болып табылады. Ақылдың мұндай жағдайынан хабардар болған Пайғамбар «Алланың жаратқандары жайлы ойлаңыздар, жаратушы жайлы ойламаңыз» (Acluni, 1405: 1, 311) секілді ескертеді.

Жеке ақыл-ойдың қабілеті шектеулі екені белгілі. Кейбір жағдайларда жалпы ақыл осы бағытта қажет болады. Сондықтан да адамдардың жалпы бірлескендегі құрған шындығына сүйене отырып, айтылған жалпы ақылдың да шегінің болатындығы көрінеді. Шынында да жалпыға бірдей құқық немесе моральдік қағидалары барлық уақытта қабылдануымен бірге, бұл қағидалар діни салада да қабылдануда. Мысалы: «Кімде-кім өзіне қалағанды дін бауырына қаламайынша толық иман еткен болмайды» (Бұхари «Иман», 1) мағынасында келетін хадис барлық діни нанымдарда кездеседі. Алайда осы кезде пайғамбарлар мен уахидің орны айғақталады.

Матуридидің айтуынша, ақыл-ойдың шегі айқын болған жерде пайғамбардың ашықтауы және адамдарға насихаттағаны, мәліметтердің білім және сүйенер негізгі қайнар көзі болуы керек. Ақылдың таразылай алмайтын және белгілі бір жағдай туралы үкім шығаруда қиналатын жерлерде, Құдайдың елшілері адамдарға жақсы мен жаманды дәлелдерімен ұсынады. Бұл Құ-

ранда мадақталған және үлгі-өнеге ретінде көрсетілген мүмин адамға тән қасиет деп анықталады. Кемелділік мағынасындағы адамның жауапкершілігі осылай жүзеге асады.

Құдайдың фиилдері/әрекеттері адамның өлшемімен бағаланбайды. Алланың іс-әрекеті туралы қағида ұсынған Матуридидің пікірінше, Оның фиилдеріндегі қасиеттермен бағалау мүмкін емес (Mâtürîdî, 2001: 114). Бірақ адам әдетте құрылымдық ерекшелігіне байланысты осы бағытта әрекет етеді. Мысалы, адам баласы уақытша болмыс. Ал, Алла уақытты жаратушы болғандықтан, оған тәуелді емес. Екінші жағынан жақсы мен жаманды, пайдалы мен зиянды әрекеттердің бірдей немесе ұқсас сипаттамаларын Құдай туралы ойлау және оған жатқызу мүмкін емес. Жақсы болсын, жаман болсын, барлық болмыс пен құбылысты Алланың жаратқандығын иманның көрінісі деп бағалаған Матуриди, жаратуға қатысты барлық нәрсені жаратушы Алланы міндетті мойындау керек екенін және мұның иманның көрінісі екенін баса айтады (Mâtürîdî, 2001: 239). Осы бағытта Алла тарапынан жаратылған әрбір іс-әрекет, дүниеде өмір сүретіндерге қарай өлшенеді. Сипаттардың релятивті болғандығын ескере отырып, Алла тарапынан жаратылған деп сипатталған фиил/әрекет, оны жасағанға және ондағы басқа жағдайларға сәйкес жақсы немесе жаман болу қасиетіне ие. Осыған орай қабылдау және амал ету адамға тән болмақ. Осылайша жауапкершілікті де өзіне алады, әрі оған жүктеледі. Себебі жасаған әрекеттеріне сәйкес адамдар жақсы немесе жаман деп сипатталады. Негізінде жақсы немесе жаман адам ақиқатында болмайды. Адамдар бойындағы қасиеттеріне, өзіне тән ерекшеліктеріне және қабылдаған сипаттарына қарай жақсы немесе жаман деп аталады. Бұлай бағалау түрі, аталған ерекшеліктерінің аздығы мен көптігіне сәйкес үстемдікке ие болады.

Осы мәліметтерге сәйкес Матуридидің пікірінше, жаратылыстың барлығы қайырлы және жақсы болуда. Алла Тағала әлемді жаратқан кезде, ондағы адамдардың игілігіне жарайтындай бір көркемдік берген. Бұл жайында Құран Кәрімде «Малды, оларға бойсұндырдық. Олар кейбіріне мінеді, кейбірінің етін жейді» (Иасин 36/72) аятында малдардың адамға бағыныштылығы атап өтілуде. Тағы да «Сендер үшін жерді көмпіс қылып жаратты. Ендеше оның айналысында жүріндер. Сондай-ақ Оның ризығынан жендер. Және барар жерлерің сол жақ» (Мүлк

67/15) аятында да жер жүзінің адамның қызметіне берілгендігі көрінуде. Тағы да бір жағынан «Және де Ол өз тарапынан сендер үшін көктердегі әрі жердегі барлық нәрсені іске қосты. Шын мәнінде осыларда түсінген ел үшін белгілер бар» (Жәсия 45/13) аяты болса, көктердің адамның қол астына берілгендігі баса айтылуда. Матуридидің пікірінше, Алланың барлық бұйрықтары мен фиилдер/әрекеттері белгілі бір мақсат пен хикметті камтиды. Себебі Алла еш нәрсені босқа пайдасыз жаратпағаны сияқты, қисынсыз бір әрекет жасамайды. Алланың барлық бұйрықтары мен әрекеттерін ақыл жүгіртіп болсын, уахи жолымен болсын түсінуге және анықтауға болады. Әйтпегенде, егер адам баласы осы бұйрықтар мен фиилдерді/әрекеттерді түсінуге қабілетсіз және мүмкіндігі жетпесе, онда осы бұйрықтарды орындауға құзіретті деп санауға болмайтын еді (Demir, 2019: 228-254; Oral, 2015: 139-158).

Сопылық (тасаввувтық) контекстегі жаратылыс, бүкіл әлем және адамдардың Алланың есімдері мен сипаттарының тәжәллісі мақсатында жүзеге асады. Себебі, олардың пікірінше заттардың ақиқаты сол есімдердің тәжәллісінен (көрінісінен) тұрады. Осыған сәйкес, есімдердің ақиқаты тұрақты болғандықтан, есімдердің ортаға шыққан болмыстарының шындығы да тұрақты. Себебі заттар, а'яны сәбитә деп аталатын Құдайлық есімдермен болмыс кеңістігінде. Шынында, бір адамға көз салып қарайтын болса, Хай – есімінің ақиқаты болған өмір/хаят, Сәми' – есімінің ақиқаты болған есту және тыңдау, Басирдің – ақиқаты болған көру, 'Алимнің – ақиқаты болған ілім, Мутәкаллимнің – ақиқаты болған сөйлеу, Қадирдің – ақиқаты болған құдірет, Муридтің – ақиқаты болған қалау, Мукәууиннің – ақиқаты болған тәкуинді көру керек. Заттардың ақиқаты, оларда көрінетін есімдер. Есімдер болса сипаттардың, сипаттар болса Құдай затының субутилігінің/нақтылығының бір дәлелі (Kurt, 2019: 25).

Мухиддин ибн Арабидің айтуынша, адам – ең кемел жаратылыс. Алла өзінің бейнесінде жаратқан жаратылыс, Оның есімдері мен сипаттарының тәжәллі/көріну айнасы және де білімнің қазынасы. Ибн Арабидің пікірінше, онтологиялық мағынадағы тәжәллі, Аллаға тиесілі болған болмыстың затта көрінуі және осылайша Алла заттарды болмыс сатысына шығаратынын білдіреді. Алланың көрінуі осылайша жалғасын тапқандықтан, заттардың бар болуында да жалғасын табуы маңызды болмақ (Karadaş, 1997: 154).

Сопылықтың бұл тәсілдерінің басты бағыты, Алланың барлық өлшемдерде әлемге үстемдік етуі. Осы тұрғыда «Шығыс, Батыс (бүкіл жер беті) әр тарап Аллаға тән. Сондықтан қай жаққа бет қаратсаңдар да Алланың жүзі (разылығы) сол жақта. Расында Алла өте кең, толық білуші» (Бақара 2/115) аяттағы мәліметке қарай Алла барлық жерде. Демек, Алланың есім және сипаттары барлық жерде функционалды болуда. Себебі болмыстар аталған сипат пен есімдердің тәжәллі/көрінісі нәтижесінде пайда болады. Бір жағынан «Көктердегі әрі жердегі әркім одан сұрайды, Ол әр күні/мезет шұғылдануда» (Рахман 55/29) аяты да Алланың есім мен сипаттарының әр мезетте функционалды болғандығын көрсетуде. Ғалам үнемі белсенді болып, әр сәтте жаңа формациялар мен дамулар пайда болғандықтан, объектерді және құбылыстарды бар етуші, олардың жаңа формалар алуға және жаңа өлшемдерге ие болуға мүмкіндік беретін есімдер мен сипаттар үнемі функционалды/жұмыс істейді дегенді білдіреді. Алла Тағаланың есімдері жер бетіндегі болмыстарда тәжәллі/көрініс табады. «Жәмил» есімінен сұлулық, «Рахман» және «Рахим» есімінен мейірімділік, ауруларға шипа беру «Шафи» есімінен тәжәллі/көрініс табуда. Екінші жағынан әлемде әр сәтте өзгеріс пен дамудың іске асатындығы, Оның «Фәттах» және «Мусаууир» есімдерімен келеді. Әлемдегі формациялардың әр дамуы, оған жаңа көлем мен өлшемді бере отырып, жаңа пішін мен бейнені алатындықтан, бұл объектіге Оның «Фәттах» есімімен алдыңғыдан басқаша бір бейне, өлшем және көлем берілуде. Бұл жаңа пайда болғандар бір мезгілде «Мусаууир» есімімен ерекше бір айырмашылық алуда.

Нәтижелері және талқылама

Осындай процестен өтетін әлемдегі жағымсыздықтар, жамандықтар, мәселелер және қиындықтарды жоғарыда аталған хикметтен тыс бағалау салауатты ақылдың жеткен нәтижесі емес. Алайда, сенімдегі мазхабтардың ешқайсысы зиянын тигізетін жамандықтың болмайтынын мәлімдемеген. Бірақ, бұл жамандықтың қандай нәрседен тұратынын, кімге қарай жамандық және неге сәйкес жаман болғандығы жайында түрлі көзқарастар кездеседі. Мысалға, Матуридидің пікірінше әлемде абсолютті жамандық және абсолютті жақсылық жоқ. Сондай-ақ жамандық деп бағалаған бір құбылыс, адамға, уақытқа, жерге және жағдайға сәйкес әртүр-

лі мағынаға ие болады. Осыған орай, әлемдегі болымсыздықтарды бірнеше тұрғыдан бағалау қажет. Екінші жағынан, қысқа бір өмір мерзімінде басқа түскен қиындықтар мәңгілік бақытқа себепкер болып жатса, оны жамандық деп атауға болады ма? Егер, бастан өткерген бір жамандық артынша сол жерде жоғары деңгейде жақсылыққа алып келсе, бұл қайтадан жаман болады ма? секілді сұрақтар аясында және Құдайдың сипатының құрылымдық ерекшелігін түсіну өлшемі тұрғысынан мәселеге жақындаған кезде, дұрыс бағалау мен дұрыс нәтижеге қол жеткізетіні анық.

Қорытынды және тұжырымдама

Ақыл иесі әрбір адамның шешуге тырысқан мәселелерінен жаратылыстың хикметін/даналығын философия, кәләм және сопылардың талқылаған тақырыптарынан болған. Философтар бұл тақырыпты бақылау арқылы және сезімдерге негізделе рационалды түсіндірмелермен шешуге тырысқан. Сөйте отырып, жалпы әлемде үйлесімділік пен тәртіптің болғандығын мәлімдеген. Сопылар болса, бұл мәселеге Алланың сипаттары мен есімдері тұрғысынан жақындаған және жаратылысты оның көрінісі ретінде бағалады. Кәләм ғалымдары болса, ғаламдағы хикметке/даналыққа назар аударып, осындай хикметтік формацияланған әлемнің, хикмет иесі

бір жаратушысының болуы рационалды түрде міндетті болғандығын білдірген. Бұл тақырыпқа жақындау тәсілдерін көрсеткен Матуриди, ойлап түсіну мен ақыл жүгіртудің туа біткен адам табиғатына тән екендігіне басымдылық беріп, ойлау, истидләл және назар сияқты белгілі ақыл жүгірту түрлерін жаратылыстың міндеті деп санайды. Мұны Құдайдың адамға берген тартуы мен сыйы деп қабылдады. Себебі Матуридидің ойлау жүйесінде хикмет пен ақыл, өзара тоғысқан құрылым болғандығын көруге болады. Барлық тіршіліктің қабылдаудан аулақ болған, бұл ақыл нығметі, адамның қабылдауымен өзіне маңызды міндет пен жауапкершілікті алды. Абсолютті хакім (хаким) болған Алла, әлемді жарату кезінде өзінің хикметін/даналығын барлық өлшемдерде функционалды етті. Алайда, бұл хикмет ұғымы әр ғасырлық кезеңде дұрыс түсінілмеуі мүмкін. Мұнда ғасырлар бойы дамыған ғылыми зерттеулердің үлкен үлесі бар. Себебі әлем, ұлы Құдайдың фийли сипаттарының бір көрінісі. Ғаламдағы кез келген формация фийли сипаттардың туындысы болғандықтан, болмыс процесіне енетін әрбір объект саналы формацияға ие. Өйткені жаратылған әрбір болмыс Алланың білімі, еркі/қалауы, құдіреті/тәкуині және хикметпен жаратуы нәтижесінде туындайды. Бұл күйде бар болатын бір құбылыстың, берік және көп қырлы хикметтің ие болған өлшемдерімен болмыс кеңістігіне түсіріледі.

Әдебиеттер

- Acluni, İsmail b. Muhammed (1988) *Keşfü'l-Hafâ ve Müzilü'l-İlbas*. – Beyrut: Dâru'l-Kütübi'İlmiyye. – 164.
- Arpağuş, Hatice (2005) “Allah-İnsan İlişkisinde Rahmet ve Gazab”. – İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 29 (2): 41-62.
- Bekir Topaloglu. *İslam teologiyasy. Kirispe*. Audar. N.Zh. Baitenova, S.U. Abzhalov/okulyk. – Almaty: 2014. – 276.
- Beyazizade, Ahmet (1996) *Usulu'l-Münife li-İmam Ebi Hanife: İmam Azam Ebu Hanife'nin İtikadi Görüşleri*. çev. İlyas Çelebi. – İstanbul: MÜİFV Yayınları. – 352.
- Demir, Osman Nuri (2019) “İmam Mâtürîdî'de İnsan: Ruh, Nefs Ve Beden İlişkisi Üzerine Bir İnceleme”. *KADER* 17 (1): 228-254.
- Gazzali, Ebu Hamid (2018) *Esmâ'ül Hüsnâ Şerhi*. trc. M. Ferhat. – İstanbul: Merve Yayınları. – 219.
- İzmirli, İsmail Hakkı (1981) *Yeni İlmî Kelam*. nşr. Sabri Hizmetli. – Ankara: Ümran Yayınları. – 279.
- Kadi Abdulcabbar, Ebu'l-Hasan (1965) *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. nşr. A. Osman. – Kahire: Mektebetu Vehbe. – 569.
- Karadaş, Çağfer (1997) *İbn Arabî'nin itikadi görüşleri*. – İstanbul: Beyan Yayınları. – 186.
- Kurt, Fatih (2019) *Nesefî Akaidi Şerhi*. – Ankara: Akçağ Yayınları. – 53.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur (2001) *Kitabü't-Tevhid*. thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi. – İstanbul: İsam Yayınları. – 771.
- Oral, Osman (2015) “Mâtürîdî'de Akıl ve Yaratılış Hikmeti”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40: 139-158.
- Semerkindi, Şemseddin (2017) *es-Sahaifü'l-İlahiyye*. Trc. Ramazan Biçer. – Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları. – 277.
- Teftazânî, Saadeddin (1999) *Şerhu'l-Akâid*. trc. Süleyman Uludağ. – İstanbul: Dergâh Yayınları. – 398.

References

- Acluni, İsmail b. Muhammed (1988) *Keşfü'l-Hafâ ve Müzilitü'l-İlbas* [Disclosure of Anonymity]. – Beirut: Dâru'l-Kütübi'İlmiyye. – 164. (in Turkish)
- Arpağuş, Hatice (2005) “Allah-İnsan İlişkisinde Rahmet ve Gazab” [“Mercy and wrath in the relationship between Allah and Man”]. – Istanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 29 (2): 41-62. (in Turkish)
- Bekir Topaloğlu. *İslam teologiyasy. Kirişpe* [Theology of Islam. Introduction]. Audar. N.Zh. Baitenova, S.U. Abzhalov/okulyk. – Almaty: 2014. – 276. (in Kazakh)
- Beyazizade, Ahmet (1996) *Usulu'l-Münife li-İmam Ebi Hanife: İmam Azam Ebu Hanife'nin İtikadi Görüşleri* [Views of Imam Agzam Abu Hanifa in Faith]. Çev. İlyas Çelebi. – İstanbul: MÜİFV Yayınları. – 352. (in Turkish)
- Demir, Osman Nuri (2019) “İmam Mâtürîdî'de İnsan: Ruh, Nefs ve Beden İlişkisi Üzerine Bir İnceleme” [“Man in Imam Maturidi: A Review of the Relationship between Spirit, Soul and Body”]. *Kader* 17 (1): 228-254. (in Turkish)
- Gazzali, Ebu Hamid (2018) *Esmâ'ül Hüsnâ Şerhi* [Description of Names of Alla]. trc. M. Feriştat. – İstanbul: Merve Yayınları. – 219. (in Turkish)
- İzmirli, İsmail Hakkı (1981) *Yeni İlmi Kelam* [New Science Kalam]. nşr. Sabri Hizmetli. – Ankara: Ümran Yayınları. – 279. (in Turkish)
- Kadi Abdulcabbar, Ebu'l-Hasan (1965) *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse* [Description of the five bases]. nşr. A. Osman. – Kahire: Mektebetu Vehbe. – 569. (in Arabic)
- Karadaş, Çağfer (1997) *İbn Arabî'nin itikadi görüşleri* [Ibn Arabi's views in faith]. – İstanbul: Beyan Yayınları. – 186. (in Turkish)
- Kurt, Fatih (2019) *Nesefî Akaidi Şerhi* [Description of aqida of Nasafi]. – Ankara: Akçağ Yayınları. – 53. (in Turkish)
- Mâtürîdî, Ebu Mansur (2001) *Kitabü't-Tevhid* [The Book of Tawhid]. thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi. – İstanbul: İsam Yayınları. – 771. (in Turkish)
- Oral, Osman (2015) “Mâtürîdî'de Akıl ve Yaratılış Hikmeti” [The Wisdom of Reason and Creation in Maturidi]. – Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 40: 139-158. (in Turkish)
- Semerikandi, Şemseddin (2017) *es-Sahaifü'l-İlahiyye* [Holy Scriptures]. Trc. Ramazan Biçer. – Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları. – 277. (in Arabic)
- Teftazânî, Saadeddin (1999) *Şerhu'l-Akâid* [Description of Aqida]. trc. Süleyman Uludağ. – İstanbul: Dergâh Yayınları. – 398. (in Turkish)